

*Quaderns de
la Selva, 13
2001*

CENTRE D'ESTUDIS
SELVATANS

*Montsoriu
als segles X-XII.
La gènesi d'un
castell medieval a
la Catalunya Vella*

GEMMA FONT
JOAQUIM MATEU
SANDRA PUJADAS
JOSEP MANUEL RUEDA
JORDI TURA

Museu Etnològic del Montseny

LA primera ocupació del turó de Montsoriu recula a època ibèrica (s. III-IV AC). En aquest període, la fortalesa situada al capdamunt del con que forma el turó devia tenir una funció de punt de control visual del territori, sobretot de la vall de Breda i Arbúcies, però també del corredor o pas natural que travessa la vall mitja de la Tordera, entre el massís del Montseny i el Montnegre, i el camí carener que seguint la vall d'Arbúcies s'enfilava vers les planes interiors de Catalunya. Probablement aquesta fou una de les raons fonamentals per al nou establiment militar en època medieval en aquest mateix lloc.

Així doncs, en època medieval el turó és de nou ocupat. A mitjans del segle X es construeix en la seva part més enlairada una torre circular de 16 m d'alçada, en un primer moment possiblement exempta i de seguida amb una sèrie de construccions adossades, que formaran el primitiu castell roquer. Aquest castell encimbellat dalt del turó es mantindrà en ús al llarg dels segles XI i XII, i donarà lloc a l'espai conegut com a Recinte Sobirà, que formarà part del castell-palau d'època gòtica, més desenvolupat arquitectònicament.

A inicis de l'etapa feudal, els castells roquers esdevingueren construccions característiques de l'ocupació i organització del territori, en base a unes estructures fortament militaritzades que actuen com a centres de domini del seu terme o *apendicio*. D'aquesta manera, a mitjans del segle X sorgirà en el turó de Montsoriu el nucli físic de poder d'un cabdill d'aquesta nova organització polí-

■ ■ ■ ■ ■ ■

tica i militar feudal, el vescomte hereditari de Girona i senyor de Montsoriu, Amat.

Documentalment, la primera referència al turó de Montsoriu la trobem en una delimitació de masos cedits a la parròquia d'Arbúcies, en l'Acta de Consagració de l'església parroquial de Sant Quirze i Santa Julita d'Arbúcies l'any 923. En cap cas, però es manifesta l'existència d'un castell o obra militar en aquest sector i per tant hem de creure que en aquest any el castell encara no es trobaria bastit.

En el present article analitzarem històrica i arqueològicament els orígens del castell de Montsoriu, la seva situació dins el comtat carolingi de Girona i dins el territori del Vescomtat de Cabrera.

El context històric: el comtat de Girona als segles VIII i X

El turó o muntanya de Montsoriu es trobava a l'extrem sud-oest del comtat carolingi de Girona, i alhora extrem sud i fronterer de la *marca* vers l'any 785. En aquest període, però, el turó de Montsoriu no restava ocupat militarment, almenys que en tinguem notícies fins ara.

Tenim però una dada toponímica que ens fa creure que el turó estava, en aquest període, habitat o almenys formava part de les possessions d'un personatge d'origen germànic, *Sigeric*. Segons Coromines el topònim d'origen germànic *Montem Sigerici* es transformaria en Montsoriu, per tant és probable que fos terra o territori ocupat en època visigòtica o altmedieval, malgrat la manca de restes arqueològiques que ho confirmi.

El que sí podem confirmar és l'existència d'un poblament estable a la vall de la riera d'Arbúcies ja en el primer quart del segle X, probablement d'origen autòcton però també amb presència d'influències forànies, com ho fa entreveure l'existència de noms germànics i francs. Així, trobem topònims d'època preromana com Lliors, d'època romana com Gausacs, advocacions pròpies de l'antiguitat tardana com Quirze, Julita, Maria, Pere, Nazari o Iscle, topònims germànics com coll de Te (*Loter*), Pla d'Úfol (*Ulfo*), palau *Felmiró* (Sot del Palau), i advocacions gèl·liques com Sant Marçal. Alguns autors afirmen que aquesta banda del comtat de Girona que comprèn les valls de Santa Coloma de Farners i d'Arbúcies, probablement com a indrets de refugi a redòs del Montseny i les Guillerries, foren en principi més habitades que la mateixa plana central del comtat (BOLÒS i HURTADO, 2000).

Quin fou el motiu de la "nova" ocupació del turó de Montsoriu?

En termes generals, fins a l'any 1000, aquesta part del territori comtal de la Catalunya dita Vella, el comtat de Girona, es va mantenir com a rerafrontera o segona línia de defensa de la *marca*. Aquesta línia de defensa es trobava asenyalada

en el territori pel curs de la Tordera i els aiguamolls que es trobaven en la seva part mitja i baixa, que obligaven a creuar el riu per un pas possible (Pont Trencat de Sant Celoni, d'origen romà). El camí que la creuava no era altre que la via Augusta que comunicava la cara N dels Pirineus amb el S, i més enllà amb les terres de l'Islam. Cal assenyalar que la via Augusta ja fou emprada pels francs com a camí de penetració per a la invasió d'aquestes terres l'any 778 i el 785, arribant a la Tordera, i el 801 amb l'entrada a Barcelona.

La ciutat de Girona, en aquesta època, mantenia l'autoritat civil i administrativa de l'antiga *urbs* clàssica i l'organització episcopal, que en molts casos en època visigòtica arribaren a sobreposar-se o confondre's. Amb l'arribada dels àrabs la situació administrativa de la ciutat es va mantenir gràcies als pactes signats en el moment de la rendició. Al 778 l'exèrcit franc entra a les terres del sud i ràpidament la ciutat li obre les seves portes. Aquest fet suposà el trasllat de la frontera de l'Albera a la vall de la Tordera. Finalment, la frontera es traslladà al 801 al Llobregat, amb la presa de Barcelona.

Malgrat la nova situació de protecció franca, les terres del comtat gironí patiren una sèrie de ràtzies: els anys 793, 827, 846, 852, que suposaren la devastació de bona part del territori.

En possible relació amb aquest context històric tenim en el territori de la vall d'Arbúcies el jaciment de Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu). Es tracta d'una torre de perímetre circular situada al damunt d'un antic poblat ibèric, construïda aprofitant un basament de pedra romà i amb un sobreaixecament de murs en tapia i sostre de fusta. Torre de la Mora, a més, conserva un important conjunt de material ceràmic datat entre els segles VIII-IX. Es tracta, doncs, d'una torre d'origen romà reaprofitada en època alt medieval, que acabà els seus dies a causa d'un violent incendi que la destruï completament.

Posteriorment a aquest fet, es troba en el territori de la vall d'Arbúcies la primera construcció medieval militar en pedra al turó de Montsoriu, la Torre de l'Homenatge, datada constructivament a mitjans del segle X.

Continuem però amb la ressenya de la història del comtat gironí. A finals del segle IX, pels atzars de la història, el comtat de Girona passà a dependre del comte de Barcelona des del 894. Guifré el Pilós convertí el territori de Girona en la frontera nord del domini comtal del casal de Barcelona. Ara els atacs venien pel nord, com a mitjans del segle X amb la invasió dels hongaresos, i per la costa, amb els musulmans.

Quin paper jugava el castell de Montsoriu o la torre de Montsoriu en aquest context d'atacs periòdics de gent vinguda del nord, de vigilància del pas o corredor de la Tordera, i d'organització militar i fiscal d'un territori? Segurament cabdal, com ho demostra la construcció de la magnífica Torre de l'Homenatge dalt del turó en la segona meitat del segle X i el fet que el vescomte de Girona, Amat, s'intitulà *de Montsoriu*.

La vall d'Arbúcies i el castell de Montsoriu als segles X-XI

El territori que més endavant formarà el terme de Montsoriu ja surt esmentat en documentació del segle IX: Arbúcies s'esmenta en un precepte carolingi del 886, Breda al 860/862 i 878, i la riera d'Arbúcies i el Montseny al 862. A mitjans del segle X, en l'Acta de dotació de l'església parroquial d'Arbúcies, de l'any 923, s'esmenten un total de 25 topònims que formen encara actualment part de la riquesa toponímica de la vall de la riera d'Arbúcies. Hem de creure per tant que es tractava d'una vall poblada, amb gent organitzada a l'entorn de parròquies i vilars que probablement formarien una antiga demarcació d'origen incert i que vindria a coincidir més o menys amb l'actual vall natural de la riera d'Arbúcies, més endavant terme del castell de Montsoriu.

La vall d'Arbúcies com a terra fiscal depenia del comte, es trobava habitada per vilars i masos dispersos, aglutinats administrativa i fiscalment per una sèrie de parròquies o de petites esglésies que justament al 923 es fan sufragànies de la d'Arbúcies. Aquests petits centres o aglutinacions de poblament formaran l'antiga vegueria de la vall, adquirida més endavant pel propi castell de Montsoriu com a terme o apèndix. Així, la vall passà a formar el terme del castell, que es tractava d'una antiga demarcació basada en els límits naturals i geogràfics que marca el mateix territori i segurament reconeguda pels habitants de la zona.

Els vescomtes de Girona obtingueren aquest territori en feu, és a dir en propietat alodial, com a vicaris del poder comtal. Al 981 la dignitat vescomtal es converteix en hereditària, i el vescomte Guiniguis Mascaró i el seu fill Seniofred inicien la llarga nissaga de vescomtes hereditaris de Girona, entroncats a partir del 1033 amb la família Cabrera. El fill de Seniofred, Amat de Montsoriu, serà el primer personatge que ens apareix en la documentació relacionat amb el castell.

Els vescomtes de Girona-Cabrera en els segles XI-XII

Al 1002 trobem la primera referència documental on indirectament es fa esment a l'existència d'un castell al turó de Montsoriu: *locum que dicunt Monte Suriz, uel in eius apendicio siva infra eius terminis* (Coll, 1994). Es tracta d'una donació de terres que féu Giscafred al monestir de Sant Cugat, i les situa en el terme o apèndix de Montsoriu, fet que pressuposa l'existència d'un castell termenat.

Pocs anys més endavant, al 1011, trobem el vescomte de Girona, Amat de Montsoriu. Però la primera notícia històrica pròpiament dita del castell data del 1053, on s'esmenta explícitament en una donació d'un alou que «limita per orient amb el castell anomenat Soriu».

Malgrat aquesta tardana cita històrica del castell, podem recular la seva construcció, tal i com ho certifica l'arqueologia, com a mínim una cinquantena

d'anys abans, o si més no a mitjans del segle X, com ho fa entreveure la tipologia constructiva de la Torre de l'Homenatge.

Al llarg dels segles XI i XII el castell esdevindrà la seu dels vescomtes de Girona, que el tenen en alou franc o plena possessió. La filla d'Amat, Ermessenda es casa amb Guerau de Cabrera el 1033, el seu fill Pons Guerau es casà amb Ledgardis de Tost, afegint a les terres dels vescomtes de Girona-Cabrera les possessions de Ledgardis a Àger. També en aquest període els Cabrera guanyaven territoris en la zona del Montseny, amb l'assimilació del patrimoni del castell de les Agudes-Miravalls. Paulatinament, doncs, els Girona-Cabrera aniran adquirint més possessions i ampliant els seus dominis a terres més llunyanes, on es traslladà la branca principal de la família, més preocupada en aquest moment per la successió al vescomtat d'Àger i al comtat d'Urgell que per les terres gironines d' gestió poc complicada.

El castell roquer de Montsoriu (segles X-XII)

El castell de Montsoriu dels primers temps formava un petit clos emmurallat de no més de 30 m de llargada per 19 d'amplada màxima. Es tracta d'un castell adaptat a la topografia del turó, en forma trapezoidal, on el punt més fort, militar i visualment, de la construcció era la Torre de l'Homenatge, símbol de poder del senyor.

La Torre de l'Homenatge correspon a una torre circular de 16 m d'alçada. L'accés a la Torre s'efectuava per una poterna situada al primer pis d'aquesta. La torre, per tant, disposava de planta baixa o possible magatzem, primer pis i terrat. Ignorem amb exactitud l'accés original a aquest primer pis i tampoc coneixem encara la coberta o el sòl de la sala intermitja de la torre, tot i que és molt probable que es construís en fusta. La torre devia ser el lloc de residència del senyor en aquests primers temps del castell.

Als peus de la torre hi ha una petita cisterna per a l'acumulació d'aigua de pluja; es tracta d'una cisterna retallada a la roca del turó, de forma rectangular, sense cobertura coneguda i amb arrebossat de morter de calç.

En el sector est de la torre es localitzà durant la campanya de 1996 el basament d'una estructura que corresponia a l'absis d'una petita capella castral. La solució constructiva utilitzada, perfil en arc ultrapassat o en forma de ferradura, ens permet situar-la cronològicament a finals del segle X o inicis del XI. Es tracta de l'únic exemple conegut d'arquitectura preromànica del Massís del Montseny i una de les poques mostres d'esglésies castrals d'aquest període.

L'església es mantingué en ús fins als primers temps del romànic, com ho certifica la troballa de restes de pintures murals d'aquesta època en les seves parets. Finalment, a finals del segle XII o a inicis del XIII, el culte es traslladà a la nova capella romànica situada en el Pati d'Armes, corresponent a la fase del segle XIII del castell, o de l'últim romànic.

Els fragments d'estucats recuperats en l'excavació de la capella preromànica representen una de les troballes més valuoses fetes els darrers anys al castell. Les restes pictòriques han estat datades en un primer moment a la primera meitat del segle XII, però no descartem que siguin d'una època anterior. Són fragments decorats procedents del revestiment mural intern, sobre morter, de mida petita, que oscil·len entre els 3 i els 30 cm. Els fragments de morter localitzats fins ara no presenten decoracions antropomorfes o zoomorfes reconeixibles. La majoria són decorats amb colors plans, sense profunditat, però molt vius i brillants. Hi ha una gran varietat cromàtica; així, trobem colors com vermell, verd, groc, blau grisós, negre i blanc. Alguns fragments tenen petites decoracions amb puntets o ratlletes a manera de flors o possibles dibuixos geomètrics i d'altres tenen dibuixades lletres en color negre sobre fons blanc.

El Centre de Restauració de Sant Cugat, a través del Servei d'Assistència als Museus de Girona, endegà una petita campanya d'extracció i consolidació de les restes pictòriques que encara restaven intactes en els murs de la capella. La pintura que ha pogut ser arrencada *in situ* correspon a les parts basals de l'absis, la qual cosa ens fa suposar que es tracta dels cortinatges o d'elements de decoració menors. Els mateixos professionals d'aquest Centre, juntament amb el Museu Nacional d'Art de Catalunya, aporten una cronologia per aquestes pintures de mitjans segle XII.

El conjunt arquitectònic del castell roquer de Montsoriu es complementava amb una sèrie de possibles estances situades en el sector oest, com ho demostra la presència de forats de pal (construccions peribles en fusta) i una plataforma d'anivellament. No podem confirmar les divisions internes del primitiu recinte a causa de les successives ocupacions i les grans reformes d'època gòtica però sí que podem definir amb exactitud el perímetre d'aquest castell inicial (fig. 1).

A l'extrem oposat del turó, trobem la Torre Mitjana, situada a l'extrem nord del cim del turó, que flanquejava l'entrada al recinte emmurallat. A tocar la Torre Mitjana es situava la primitiva entrada al castell, flanquejada precisament per aquesta construcció. L'accés s'efectuava per una escalinata que comunicava l'exterior del recinte clos amb una poterna que donava accés al pati central del castell.

A l'extrem oposat del turó, darrere la Torre de l'Homenatge, es construí entre mitjans i finals del segle XII una muralla defensiva amb una doble filada d'espitlleres.

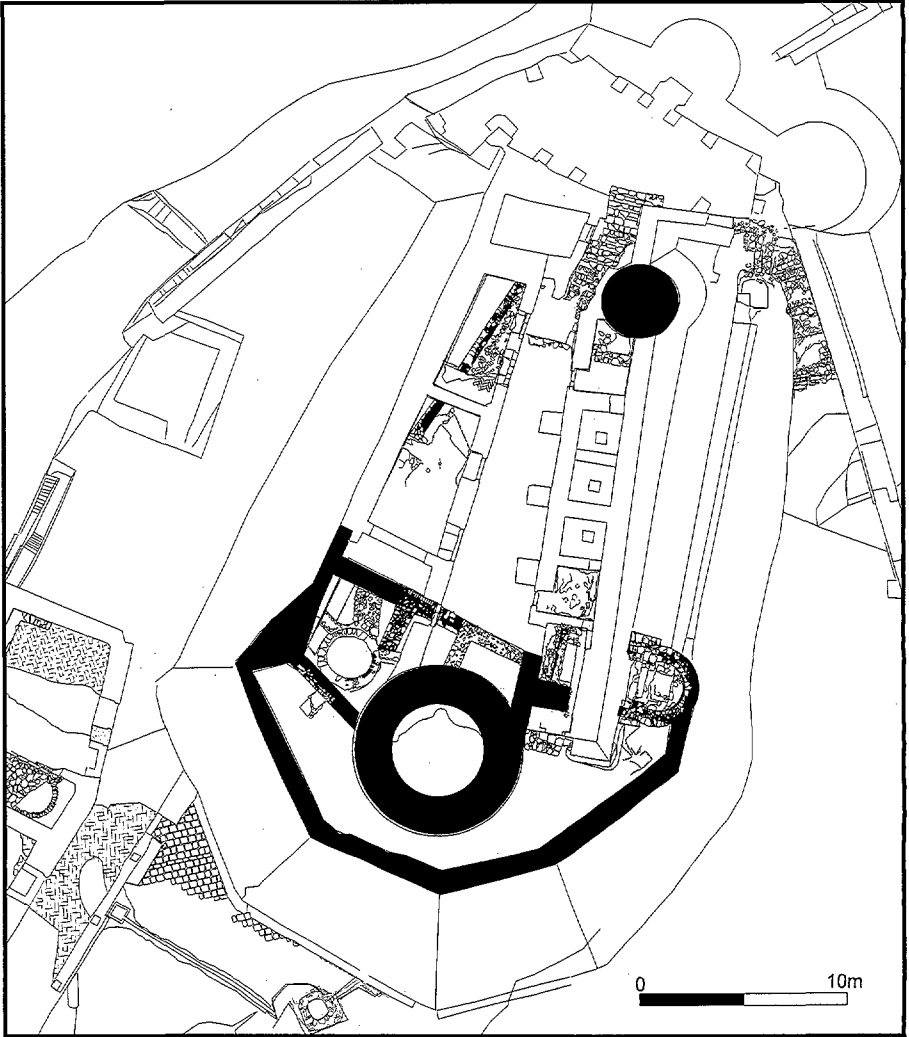
La tipologia de castell roquer es va mantenir més o menys inalterada durant almenys dos-cents anys, fins a les reformes constructives de la segona meitat del segle XII a mitjans del XIII. Al llarg del segle XIII s'amplià el conjunt defensiu a un nou pla constructiu, el Pati d'Armes, que modificà totalment la inicial aparença del castell, convertint el petit castell roquer en un gran castell-palau, residència vescomtal, centre militar del vescomtat i seu administrativa del terme o vegueria del castell de Montsoriu, que comprenia les poblacions de Breda, Arbúcies, Hostalric, Gualba, Riells i Viabrea, Massanes i Sant Feliu de Buixalleu, i que esdevingué la vegueria o demarcació més gran dins el vescomtat de Cabrera.

Bibliografia

- BOLÒS, J.; HURTADO, V. (2000): *Atles del comtat de Girona (785-993)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.
- COLL, J. (1994): *El Castell de Montsoriu*, Parròquia de Santa Maria de Breda, Breda.
- FONT, G.; MATEU, J.; PUJADAS, S.; RUEDA, J. M.; TURA, J. (2000): «El castell de Montsoriu a l'entorn de l'any 1000», *Actes del Congrés d'Homenatge a Gerbert d'Orlbac. Catalunya i Europa a l'any 1000*, Eumo Editorial, Vic.
- FONT, G.; MATEU, J.; PUJADAS, S.; RUEDA, J. M.; TURA, J. (2000): *El castell de Montsoriu*, Consell Comarcal de la Selva, Santa Coloma de Farners.
- MONREAL, L. (1971): «La línea de castillos del rio Tordera», *Castillos de España*, 2ª època, núm. 4, Madrid.
- PLADEVALL, A. (1972): *El comtat d'Osona a mig segle XIV*, Barcelona.
- RUEDA, J. M., TURA, J. (2000): «El castell de Montsoriu», *Tribuna d'Arqueologia 2000*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona (en premsa).

Castell de Montsoriu. Foto: Museu de la Gabella.

- Àrea ocupada pel castell dels segles x-xii
- Estructures atribuïbles als segles x-xii

Planta del Recinte Sobirà del Castell de Montsoriu